10.22052/hadith.2025.255170.1475

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 402– 425

Making the Eye a Mouth Full of Yāsīn
(A Study of the Hadith “avvalu mā khalaqa allāh al-'aql)

Mohammad-Reza Yousefi
Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran. myousefi46@yahoo.com

Received: 2025/09/14
Accepted: 2025/12/16

Abstract
Hadiqeh Sanā’ī is considered as the first Persian mystical educational system from the main books of mystical texts. Many of the difficulties, ambiguities, and secrets of this book still remain despite the explanations and excerpts written by the efforts of researchists. In the upcoming research, which has been carried out with an analytical-comparative method, the meaning of the verse: "Kardeh az Kāf wa Nūn bi Durr Samīn / dīde rā yik dahān puraz yāsīn" has been investigated, an attempt has been made to discover the relationship between the words, Verses and elements within the text which seems to be closer to the Sanā’ī pronoun. The result of the investigation shows that Sanā’ī, using his intellect, narration and theological, philosophical and mystical teachings, considered Yāsīn or Prophet Muhammad (pbuh) as the main source and ultimate goal of the creation of the world and said: The creator of the world, with one mouth said "Kāf wa nūn" or "Kun" (Be!), which is like a precious pearl due to the validity of the word of truth, opened the eyes of the world to the creation of Yāsīn or the truth of Muhammadiyah. This theme originates from the prophetic hadith: avvalu mā khalaqa allāhavvalu mā khalaqa allāh, nūrī.

Keywords: Mystical poetry, Sanā’ī, *Ḥadīqat al-Ḥaqīqa*, Kāf wa Nūn, Yāsīn.

10.22052/hadith.2025.255170.1475

Extended Abstract

Introduction

Sanā'ī is one of the figures whose emergence is regarded as a turning point in mystical literature. He was born in Ghazni around 470 AH and spent several years in Khorasan, where the two seedlings of poetry and mysticism grew within him. On the one hand, he was attracted by participation in drinking and entertainment gatherings and by receiving generous gifts from his patrons; on the other hand, his acquaintance with *Kashf al-Maḥjūb*, *Risāla Qushayriyya*, and *Sharḥ Taʿarruf* drew him toward the mystical world. In Khorasan, Sanā'ī became a perfect mystic and a philosopher independent of the court, to such an extent that those in positions of power desired to meet him and draw close to him, but he rejected everyone's advances. He also performed the pilgrimage to Mecca during his residence in Khorasan, specifically while in Balkh. This had a profound influence on Sanā'ī. His *Ḥadīqa* became the initiator of the tradition of mystical didactic poetry and contains many profound mystical teachings. The first chapter of the *Ḥadīqa* concerns divine unity (*tawḥīd*) and includes theological discussions, particularly the philosophy of creation.

Materials and Methods

The subject of this article is an interpretation of a line of poetry concerning the manner in which the universe was created. Clearly, Sanā'ī, as a devout Muslim mystic, holds an Islamic view of the creation of the universe, as expressed in the traditions **"If it were not for you, I would not have created the spheres"** (*lawlāka lamā khalaqtu al-aflāk*) or **"The first thing Allah created was my light"** (*awwal mā khalaqa Allāhu nūrī*).

At the beginning of the *Ḥadīqa*, the following line of poetry appears: "Kardeh az Kāf wa Nūn bi Durr Samīn / dīde rā yik dahān puraz yāsīn" **He made, from K*ā*f and N*u*n, a precious pearl, and made the eye a mouth filled with Yāsīn.**

An analytical-comparative method has been employed to examine, compare, and critique the meaning of this line. An attempt has been made to discover the relationship among the individual words of the line and its intratextual elements in order to arrive at a meaning closer to Sanā'ī's intended meaning.

For the commentator of a text, two components must be taken into consideration:

A) The various systems within the text, encompassing all textual elements, particularly the vocabulary, the syntactic system, and the rhetorical system.

B) The *paratexts*, because sometimes complexity does not arise from the structure of the text itself but from elements external to it. The connection between a text and its paratext is always based on a particular sign and indication; that is, within the text itself, there are signs indicating its connection with the paratext. Therefore, the commentator cannot arbitrarily insert a paratext into the text. Such paratexts may include historical, theological, social, and other references or contexts.

In interpreting a text such as the *Ḥadīqa*, in addition to its intellectual framework, attention must be paid to the entirety of the teachings of Islamic mysticism and to linguistic subtleties.

The aforementioned line of poetry explicitly identifies the purpose of the creation of the universe as the creation of the Prophet Muhammad (pbuh), and identifies the manner of creation through the concept of **"**Kāf wa N*u*n**"** (*kun*). Sanā'ī is a lover of

10.22052/hadith.2025.255170.1475

the Prophet's family; he praises and extols them and ultimately inclines toward mysticism and Sufism. He was the first poet to introduce mystical ideas into poetry and played an important role in Islamic Sufism. For the first time, he developed an organized presentation of the principles and foundations of Sufism and expressed them poetically through beautiful and innovative stories and allegories.

Results and Findings

According to mystical teachings, the Divine command concerning the creation of the universe was the creation of the light of the Prophet Muhammad (pbuh). From that time until his birth from his mother and his acceptance of a material form, the Prophet remained in proximity to the Divine Presence.

In demonstrating that God's purpose in creation was the creation of the Prophet Muhammad (pbuh), Sanā'ī, relying on the rank and status of the prophets, presents them as inferior to him and regards the mission of the prophets as preparing the ground for the universal religion of Islam.

The syntactic structure of the line of poetry: He made, from Kāf and Nun, a precious pearl, and made the eye a mouth filled with Yāsīn.

is as follows: He opened the eye with a mouth filled with Yāsīn by means of *Kāf and Nun*, which is likened to a precious pearl.

The meanings of the individual words in the line are as follows:

K*ā*f and Nun**:** An allusion to the word *kun* ("Be!"), derived from *kāna–yakūn* ("to be, to exist"). It is the first command of the Almighty: **"Kun"** ("Be!"). The pen appeared through the Divine command. By God's command, all things came into existence, and the pen represents the Muhammadan Reality (*al-ḥaqīqa al-Muḥammadiyya*).

Durr (pearl): A pearl is a type of white and translucent substance found inside shells. When only one pearl develops inside a shell, it tends to be larger and, naturally, more valuable.

Thamīn: Expensive, precious, valuable, priceless. A pearl is described as *thamīn* because of its rarity and, consequently, its value.

Mouth: The opening in the lower part of the face of a human being or animal through which sound and speech emerge and through which food and nourishment are received.

Yāsīn: The name of a Qur'anic chapter. *Āl Yāsīn* refers to the People of the Qur'an and those who believe in it. Yāsīn is also a name of the Prophet Muhammad (pbuh), while *Āl* refers to his family.

Interpretations of the Meaning of the Line of Poetry

God, through the command **"Kun"**, and the created beings which are like the signs of God, has filled our eyes with signs of divine creation. Whenever a mouth full of teeth is visible, the "mouth of the eye"—that is, the eye itself, through reflection and impression—will become a precious pearl filled with Yāsīn.

For the eye—that is, for the pleasure of seeing in contemplation—a mouth full of Yāsīn has been given. Alternatively, the eye may refer to the human being, who is regarded as the manifestation or mirror of Divine Reality.

The order of the universe is so beautiful that everything which is seen deserves praise, and a mouth full of gratitude is appropriate to it. Alternatively, the eye, when regarded

10.22052/hadith.2025.255170.1475

as possessing its full capacity—as though its complete measure were a mouth full of Yāsīn—is compelled to offer thanks and praise.

The Almighty, through the word **"Kun"** and His eternal will concerning the creation of the universe, created the world—a world in which everything upon which the eye gazes represents an excellent example of creation. Whatever the eye sees is, like the Leader of the Messengers, an example of the perfection of creation.

Conclusion

God created the universe through the command **"Kun"**, which, in its capacity as the Divine Word, is likened to a precious pearl. Yet this creation was not without an intermediary. According to the noble Prophetic tradition **"The first thing Allah created was my light"** (*awwal mā khalaqa Allāhu nūrī*), the Creator of the universe first brought the light of the Prophet from the realm of non-existence into the realm of existence; subsequently, all other created beings were brought into existence through the Muhammadan Reality (*al-ḥaqīqa al-Muḥammadiyya*).

In reality, the Muhammadan Light is the intermediary of Divine grace (*fayḍ*) to the created world. For this reason, Sanā'ī says that God, through the single word **"Kun,"** which constitutes the command initiating creation, opened the eye of the universe to the light of the Prophet, or to the Muhammadan Reality (pbuh), because prior to this, there was no created being.

Put more precisely, the light of the Prophet, or the Muhammadan Reality, became the intermediary through which the universe was created, and the eye of creation was opened to this light through the word **"Kun."**

10.22052/hadith.2025.255170.1475

دوفصلنامه علمی حدیث‌پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ ۳۵

مقاله علمی‌پژوهشی

صفحات: ۴۰۲-۴۲۵

دیده را یک دهان پر از یاسین (بررسی حدیث أول ما خلق الله نوری)

محمدرضا یوسفی*

چکیده

حدیقه سنایی نخستین منظومه تعلیمی عرفانی فارسی از امهات متون عرفانی به شمار می‌رود. بسیاری از دشواری‌ها و غموض و رموز این کتاب علی‌رغم شروح و گزیده‌هایی که به همت سنایی شناسان نوشته‌شده همچنان باقی‌ست. نبود نسخه منقح و مصحح قابل‌اطمینان، چینش متفاوت اشعار در نسخه‌ها، تعدد ابیات در چاپ‌های گوناگون که گاه تا بیش از دو برابر می‌رسد، دشواری زبان و نحوه بیان، اصطلاحات عرفانی، بحر خفیف مسدس که باعث کوتاهی مصراع می شود و کم‌آشنایی با زبان سنایی را باید از عواملی بر شمرد که موجب مشکلات حدیقه شده است. در پژوهش پیش رو که با روش تحلیلی- مقایسه‌ای انجام پذیرفته به بررسی و مقایسه و نقد معنی بیت: «کرده از کاف و نون به در ثمین/ دیده را یک دهان پر از یا سین» پرداخته شده تلاش گردیده است با کشف ارتباط مفردات بیت و عوامل درون‌متنی معنای نزدیک‌تر به مافی‌الضمیر سنایی ارائه شود. نتیجه بررسی نشان می‌دهد سنایی با بهره‌گیری از عقل، نقل و آموزه‌های کلامی، فلسفی و عرفانی خود یاسین یا حضرت محمد ﷺ را سرمنشأ و هدف غایی آفرینش جهان دانسته گفته است: آفریننده جهان، با یک دهان گفتن کاف و نون یا «کن» که به اعتبار کلام حق بودن، همانند مروارید گران‌بهاست چشم جهان را به خلقت یاسین یا همان حقیقت محمدیه گشود. این مضمون برخاسته از حدیث نبوی است: اول ما خلق‌الله نوری.

کلیدواژه‌ها: شعر عرفانی، سنایی، حدیقه‌الحقیقه، کاف و نون، یاسین.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران. myousefi46@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

10.22052/hadith.2025.255170.1475

۱- مقدمه

سنایی یکی از شخصیت‌های کلیدی عرفان ایرانی است که ظهورش نقطه عطفی در ادبیات عرفانی به شمار می‌آید. در حدود سال ۴۷۰ در غزنین به دنیا آمد و در جوانی به بلخ سفر کرد. این مسافرت گویا برای یافتن شغل و ممر معیشت بوده است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۴۹) زندگی سنایی در غزنه موجب شد دو نهال شعر و عرفان در وجود او و در کنار هم رشد کند. ازیک‌طرف جاذبه شرکت در مجالس بزم و گرفتن صله از ممدوحان گشاده‌دست و از دیگر سو آشنایی با کشف‌المحجوب، رساله قشیریه و شرح تعرف، او را به زوایای صوفیانه می‌کشاند. (حسینی، ۱۳۸۲: مقدمه ۶).

خراسان مجلای پیران طریقت بود و سرخس، هرات، طوس و نیشابور مرتع جویندگان حقیقت. سنایی در سرخس با محمد منصور سرخسی آشنا شد که دمش همچون دم روح‌الله و نفخه صور بود، او را متنبه و متیقظ ساخت. سنایی در خراسان عارفی کامل و وارسته و حکیمی وجیه و غیر وابسته به دربار گشت؛ چنان‌که امثال فخرالدین بهرام شاه غزنوی و ابوالقاسم درگزینی وزیر مقتدر سلجوقی آرزوی ملاقات و تقرب بدو را داشتند ولی او دست رد بر سینه همگان زد. وی در خراسان با پیران طریقت و بزرگان اهل حقیقت آشنا شد و قال را به هوای حال رها ساخت. «سفر حج را نیز در ایام اقامت در خراسان و مشخصا بلخ به‌جای آورد» (سنایی، ۱۳۵۴: مقدمه ۳۶) در این سفر زیارت روضه رسول ﷺ تأثیر بس شگرفی در اعماق جان سنایی به‌جای گذاشت که تا پایان حیات دنیوی خویش از ثمرات آن بهره‌مند بود. واضح است که «تحول روحی حکیم در زمان اقامتش در سرخس یا نیشابور و قبل از سال ۵۱۸ صورت گرفته نه در غزنین یا بعد از مراجعت از سرخس». (بشیر، ۱۳۵۶: ۳۶) حدیقه، این اثر مهم و گران‌سنگ که از یک‌سو سلسله‌جنبان منظومه‌های تعلیمی عرفانی است و از دیگر سو بسیاری از آموزه‌های ناب عرفانی را در بطن خود جای داده است به دلیل نداشتن تصحیح کامل و شرح شامل دور از دسترس علاقه‌مندان بوده آشنایی با آن و ارتباط برقرار کردن با مضامینش با دشواری‌هایی همراه شده است. با توجه به پیچیدگی‌های حدیقه، مدت‌ها بهره-گیری از آن در قالب اقتباس و تأثیرپذیری مضمونی ادامه یافت.

10.22052/hadith.2025.255170.1475

۱-۱- اهمیت حدیقه سنایی

حدیقه‌الحقیقه نخستین منظومه تعلیمی عرفانی فارسی است و سنایی آن را در سال‌های واپسین عمر خویش سرود. حدیقه را باید یکی از تأثیرگذارترین متون فارسی در زمینه‌های ادبی، حکمی و عرفانی به شمار آورد. اهمیتش از استنساخ‌های مکرر آن هویداست. نسخه‌های حدیقه از ۳۸۰۰ بیت، نسخه خطی خلیل اینالجق به تاریخ ۵۸۸ ق تا ۱۴۰۰۰ بیت، نسخه خطی ایاصوفیه به تاریخ ۷۲۹ است. (حسینی، ۱۳۸۲: سی‌ویک) عبداللطیف عباسی نسخه معتبری از حدیقه ترتیب داده با ۱۱۳۶۰ بیت. مدرس رضوی هم نسخه‌ای از حدیقه فراهم کرده که ابیات آن در حدود دوازده هزار است اما نسخه‌ای که در کابل چاپ‌شده حدود پنج هزار و پانصد بیت دارد. (بشیر، ۱۳۵۶: ۵۷) اختلاف فراوان در تعداد و عناوین باب‌های کتاب نشان-دهنده این واقعیت است که فهرست باب‌ها و فصول کتاب معلوم نیست تا چه حد از خود حکیم است و تا چه میزان کاتبان و نساخان بدان افزوده‌اند. این عناوین یکی از عوامل بازدارنده فهم انسجام و ساختار اصلی کتاب است. کاتبانی که خود بویی از حقایق معرفت نبرده بودند به‌صرف واژه‌ای از بند، عنوانی را برای آن فصل برگزیده خواننده متن را به گمراهی می‌کشانند. (حسینی، ۱۳۸۲: سیزده)

مشهور چنان است که حدیقه بر آثاری چون تحفه‌العراقین خاقانی، مخزن‌الاسرار نظامی، منطق‌الطیر عطار و مثنوی مولوی تأثیرگذار بوده است. شرح و حاشیه‌زدن بر آثار شاعران از فعالیت‌های علمی بود که به‌خصوص از قرن هشتم و نهم رونق بیشتری گرفت اما عجالتا تا قرن یازدهم از شرح حدیقه اثری در دست نیست.

۱-۲- پیشینه

در موضوع شرح بیت یا ابیاتی از شاعران بزرگ ازجمله سنایی و نقد تصحیح یا شرح منتشرشده از حدیقه مقالاتی نوشته‌شده ولی در شرح بیت موردبررسی این نوشتار، پژوهشی مشاهده نشد. به‌عنوان پیشینه باید از برخی شروح حدیقه نام برد. ازجمله: شرح عبداللطیف عباسی گجراتی با نام «لطایف‌الحدایق (۱۳۸۷) به‌عنوان نخستین شرح کامل حدیقه که بر سایر شروح حدیقه تأثیرگذار است». شرح دیگر «طریقه بر حدیقه» (۱۳۸۹) اثر علایی است که شرح باب نخست کتاب را دربر دارد. همچنین شرح جامع حدیقه به همت علی‌اکبر افراسیاب‌پور که

10.22052/hadith.2025.255170.1475

متضمن شرح حدود پانصد بیت آغازین کتاب است. حدیقه مصحح و شرح یاحقی و زرقانی (۱۳۹۷) نیز جدیدترین شرح این کتاب است. شرح مشکلات حدیقه اثر اسحق طغیانی (۱۳۸۲) و شرح دشواری‌هایی از حدیقه زهرا دری (۱۳۸۷) نیز از آثار درخور توجه‌اند. مقاله «حدیث بطی» از احمد رضایی (۱۳۹۹) که در شرح بیتی از حدیقه که نگارنده بیشترین بهره را از آن برده است.

۲- بحث

شارحان متون ازجمله حدیقه، در پی تبیین پیچیدگی و گشودن گره‌هایی هستند که بیشتر برگرفته از دو مؤلفه‌اند:

الف) دستگاه‌های مختلف متن: این بخش تمام عناصر متنی یعنی دستگاه‌های زبانی به‌ویژه واژگان ازجمله: معانی لغات و اصطلاحات خاص، دستگاه نحوی و دستگاه بلاغی را دربر می‌گیرد. شارح متن با توجه به پیچیدگی‌هایی که ممکن است از یکی از موارد مذکور نشئت‌گرفته باشد، به توضیح و تبیین متن می‌پردازد.

ب) فرا متن‌ها: گاهی غموض متن حاصل ساختارهای متنی نیست بلکه از عناصر یا مؤلفه‌های خارج از متن است که با عنوان فرا متن از آن یاد می‌شود. همیشه پیوند میان متن و فرا متن بر مبنای نشانه و دلالتی خاص است، یعنی در خود متن نشانه‌ای از پیوند آن با فرا متن دیده می‌شود. لذا شرح دهنده نمی‌تواند از نزد خود، فرا متنی را در متن جای دهد. به عبارت بهتر دریافت معنای متن درگرو دانستن فرا متن موردنظر است. این فرا متن‌ها می‌توانند اشارات یا زمینه‌های تاریخی، اعتقادی، اجتماعی و... باشند. (رضایی، ۱۳۹۹: ۸۶)

مؤلفه‌های فرا متنی نمی‌توانند مستقل و جدا باشند، بلکه باید آن‌ها را در تعامل با یکدیگر در نظر آورد. این همان موضوعی است که فرمالیست‌ها بر آن بسیار تأکید می‌کردند، زیرا بر اساس آن، هر نکتهٔ ادبی از واژه تا سخن باید در پیوندی که با سایر نکته‌ها دارد بررسی شود. (احمدی، ۱۳۷۲: ۵۰) به نظر می‌رسد در بسیاری از شرح‌های متون فارسی دو ویژگی به چشم می‌خورد: الف) بی‌توجهی به ساختار یا جزوی‌نگری، یعنی بدون توجه به ساختار کلی متن، تنها یکی از اجزای آن را بررسی یا شرح می‌نمایند. ب) نقل بدون تفحص دریافت دیگران. (رضایی، ۱۳۹۹: ۸۶) برای شرح متن بسیار تأثیرگذاری همچون حدیقه باید علاوه بر آشنایی

10.22052/hadith.2025.255170.1475

با منظومه فکری او به مجموعه آموزه‌های عرفان اسلامی و دقایق و حقایق زبانی و بیانی نیز توجه کرد.

۲-۱- موضوع بیت

بیت مورد بحث این نوشتار در موضوع فلسفه و نحوه آفرینش جهان هستی است. مسلم است سنایی به‌عنوان یک عارف مسلمان و معتقد و پای‌بند، دیدگاهش درباره هدف و فلسفه آفرینش جهان، دیدگاهی اسلامی است. همان منظری که در آموزه‌های دینی و روایی «لولاک لما خلقت‌الافلاک» را یاد می‌دهد یا «اول ما خلق‌الله نوری» روایت از آن می‌کند. در اوایل حدیقه حکیم سنایی بیتی آمده که بازتاب‌دهنده منظومه فکری وی در باب فلسفه آفرینش جهان است:

کرده از کاف و نون به در ثمین　　دیده را یک دهان پر از یاسین

(حدیقه، ۱۳۸۷: ۵۴)

بیت مزبور هدف از خلقت جهان را به‌تصریح، آفرینش حضرت محمد ﷺ و نحوه آفرینش را «کن» می‌داند. لازم است پیش از ورود به اصل بحث که بررسی معنی بیت است دیدگاه سنایی درباره پیامبر ﷺ و خاندان او واکاوی شود. سنایی در تحولات این دوره، نقش بسیار مهمی دارد است. او دارای شخصیتی چندوجهی است: از طرفی حکیم است، (تنها عارفی است که حکیم خوانده‌شده است) از طرفی اهل تسنن است با گرایش حنفی و مدح ابوحنیفه و خلفای راشدین می‌سراید، از طرف دیگر دوستدار خاندان پیامبر ﷺ است و گرایش‌های شیعی دارد و مدح و ثنای آنان می‌کند و نهایتا گرایش به عرفان و تصوف دارد. سنایی نخستین کسی است که اندیشه‌های عرفانی را وارد شعر کرده و نقش مهمی در تصوف اسلامی ایفا نموده است. «سنایی برای اولین بار طرح منظم اصول و مبادی تصوف را به وجود آورد و آن را در قالب داستان‌ها، تمثیلات بدیع و زیبا به زبان شعر جاری کرد» (زرقانی، ۱۳۸۱: ۱۳۰). درنتیجه لازمه کشف مفهوم بیت موردنظر، تبیین دیدگاه سنایی درباره پیامبر است که در ادامه ذکر خواهد شد.

۲-۱- نقش پیامبر (صلی‌الله و علیه و اله و سلم) بر آثار، زندگی یا شخصیت سنایی

در سده ششم قوی‌ترین حنجره‌ای که می‌توانست در خراسان و شرق ایران در حمایت از اهل‌بیت پیامبر به خروش درآید سنایی بود. بی‌جهت نبود که سروکارش با دربار متعصب عباسیان بغداد افتاد؛ ولی وجاهت او به حدی بود که فقهای وابسته به دربار بغداد نتوانستند او

10.22052/hadith.2025.255170.1475

را به سرنوشت عین‌القضات (مقتول ۵۲۵) مبتلا سازند. سنایی به‌اتفاق تذکره‌نویسان، ابتدا ازجمله شاعران مداح بود که به لطف پروردگار در سلک و مشی عارفان گام گذارد و شعرش سرآغاز تحول بزرگی در ادب عرفانی شد. ازنظر اعتقادی وی دوستدار رسول و آل او بود. از آثارش برمی‌آید که همانند «بیشتر خراسانیان آن روزگار مذهب ابوحنیفه» می‌ورزیده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۱۶۳) و مثل بیشتر سنیان پاک اعتقاد، به خاندان پیامبر علاقه‌مند بوده تا جایی که حتی خلافت را حق علی و اولادش می‌دانسته است. اعتقاد راستین او در مدح خاندان رسالت و ذم آل ابوسفیان چنان در آثارش به‌ویژه حدیقه تبلوریافته که در پی صادر کردن حکم رفض و ارتدادش بوده‌اند. (سنایی، ۱۳۸۳: مقدمه ص کط)

در آموزه‌های عرفانی، امر حق‌تعالی بر خلقت و آفرینش جهان، خلقت نور حضرت محمد ﷺ بوده و حضرتش از آن زمان تا گاه تولد از مادر و پذیرفتن قالب مادی در جوار قرب حق‌تعالی در خلوت‌خانهٔ انس آرمیده و فرشتگان مقربی همچون جبرئیل وی پرورانده‌اند. لذا سنایی از امر به «کن» و «روح‌القدس» به‌عنوان مادر و دایهٔ پیامبر یاد می‌کند.

بوده در روضة حظیرة انس مادرش امر و دایه روح‌القدس

(حدیقه:۱۹۴)

اثبات مقصود اصلی حق از آفرینش که خلقت حضرت محمد ﷺ بوده توجه حکیم سنایی را جلب کرده است. او با تکیه و تأکید بر مقام انبیا در مقایسه با رتبت حضرت رسول ﷺ آن‌ها را فروتر و بعثت انبیا را زمینه‌ساز دین جهانی اسلام قلمداد کرده است. لذا معتقد است خاتمیت پیامبر اسلام ﷺ فقط خاتمیت زمانی نیست بلکه جامعیت را نیز دربردارد. پس می‌توان نتیجه گرفت که شریعت مقدسه اسلام جامع و ناسخ ادیان قبلی است و ستایش نبی بزرگوار ﷺ ستایش تمامی پیامبران بر حق است.

بوده مقصود آفرینش او انبیا را نشان بینش او

(حدیقه: ۱۹۶)

آدمی زنده‌اند از جانش انبیا گشته‌اند مهمانش

(همان: ۱۸۹)

10.22052/hadith.2025.255170.1475

انبیـــا گرچـــه محتشـــم بودنـــد جملگـــی صـــفر آن رقـــم بودنـــد
(همان: ۱۸۹)

تـــا بـــه حشـــر ای دل ار ثنـــا گفتـــی همـــه گفتـــی چـــو مصـــطفی گفتـــی
(همان: ۲۰۶)

۲-۲- شرح بیت

روشن شدن معنای بیت موردنظر درگرو سه مرحله است: در مرحلهٔ نخست باید ساختار دستوری بیت بررسی شود زیرا در شرح متون عمدتا به ساخت دستوری متن توجه نمی‌شود. درحالی‌که تبیین چگونگی نحو متن، گام اول دریافت معناست. در مرحلهٔ دوم باید به مفردات متن و ترکیبات پرداخت. مرحله سوم، تبیین معنای بیت با توجه به جایگاه آن در ساختار متن و پیوند آن با دیگر ابیات است. (رضایی، ۱۳۹۹: ۸۶) یک‌بار دیگر بیت ازنظر گذرانده می‌شود:

کـــرده از کـــاف و نـــون بـــه در ثمـــین دیـــده را یـــک دهـــان پـــر از یاســـین

ظاهرا نحو بیت چنین است: از کاف و نون که (همانند) در ثمین است دیده را با یک دهان که پر از یاسین بود (باز) کرد.

۲-۱-۱- شرح و بررسی مفردات بیت یا تجزیه‌وتحلیل عناصر بیت در محور هم‌نشینی و جانشینی

الف) کاف و نون: در لغت‌نامه آمده است کنایه از لفظ «کن» که کلمه عربی است. امر به معنی شو یعنی موجود شو از کان یکون. اول حق‌تعالی «کن» گفت. قلم پیدا گردید بعد قلم به‌حکم الهی همه اشیا وجود پیدا کرد و قلم عبارت از عقل و حقیقت محمدی است. (دهخدا) در قرآن امر خلقت همه‌جا با «کن» بیان شده و این کلمه بخصوص زمانی که با «فیکون» همراه می‌شود بیان‌کننده قدرت حق‌تعالی در آفرینش آنچه مشیت و حکمت بالغه او بر آن قرار می‌گیرد، شناخته شده است.

10.22052/hadith.2025.255170.1475

«بدیع السماوات والأرض ﷺ وإذا قضی أمرا فإنما یقول له کن فیکون» (۲/ ۱۱۷) «إن مثل عیسی عند الله کمثل آدم ﷺ خلقه من تراب ثم قال له کن فیکون » (۳/ ۵۹) «إنما قولنا لشیء إذا أردناه أن نقول له کن فیکون» (۱۶/ ۴۰) «إنما أمره إذا أراد شیئا أن یقول له کن فیکون». (۳۶/ ۸۲)

احادیث زیادی در موضوع «کن فیکون» هست که تیمنا تبرکا به یکی اشاره می‌گردد. امام علی ﷺ فرمود «کاف: کافی و بی‌نیازکننده، خداوند است. فالکاف من الکافی» در حدیث دیگری فرمود: «کاف؛ یعنی خدا بی‌نیازکننده‌ای است که همتایی برایش نیست، نه زاییده شده و نه زاییده است أما الکاف فالکافی الذی لم یکن له کفوا أحد و لم یلد و لم یولد»؛ نون؛ یعنی عطای خداوند به مؤمنان و کیفر دادن به کافران و النون نوال الله للمؤمنین و نکاله بالکافرین»؛ در سخنی دیگر چنین تفسیر فرمود: «نون؛ نور و روشنی آسمان‌ها و زمین است که شمه‌ای از فروغ عرش با عظمت اوست. «و أما النون فنور السماوات و الأرض من نور عرشه»؛ (شیخ صدوق، ۱۳۷۲: ۴۳ -۴۵)

کاربرد کاف و نون یا «کن» در ادب فارسی سابقه طولانی دارد و تقریبا همه‌جا به همین معنی خاص به‌کاررفته است:

دو گیتی پدید آید از کاف و نون چرا نی به‌فرمان او، در نه چون (فردوسی، بخش ۱۰، پادشاهی داراب)

سپاس از خدا ایزد رهنمای که از کاف و نون کرد گیتی به‌پای (اسدی، گرشاسب‌نامه، بخش ۱)

ب) کاربرد کاف و نون در حدیقه و سایر آثار حکیم سنایی:

کاف و نون چیست جز نوشته ما؟ / چیست «کن»؟ سرعت نفوذ قضا (حدیقه، ۷۶)

از همه عالمت برون آورد / نه به آلت، به «کاف و نون» آورد (همان، ۱۲۱)

کاف و نون چون به یکدگر پیوست / شد پدید آنچه بود و باشد و هست

نظم هستی بدین نسق داده است / هستی از «کاف و نون» چنین زاده است

(طریق‌التحقیق، بخش ۵۳)

10.22052/hadith.2025.255170.1475

مگر بی‌چون خداوندی که اهل هر دو عالم را / به قدرت در وجود آورد بی‌آلت به کاف و نون
(سنایی، دیوان، قصیده ۱۵۴)

تا چند چهارمیخ داری / در حجره تنگ کن فکانم
کن فکان: باش، پس شد؛ حجره تنگ کن فکان: عالم محدود مادی، قلمرو طبیعت
(شفیعی کدکنی، ۱۳۷۷: ۲۲۷)

ج) کاربرد کاف و نون در منظر معاصران

در وب نوشت علامه حسن زاده آملی(alame hasanzade.blogfa.com تاریخ مراجعه ۱۵/ ۱۴۰۱/۱۰) یکی از معاصران تعبیر بدیعی از کاف و نون دارد که ذکرش خالی از فایدتی نیست. او گفته است:

خزائن را که از احصا فزون است شنیدی آنکه بین کاف و نون است

همه خزائن بین کاف و نون است، در این بیت همه حقایق از «کن» دانسته شده است. در تفسیر نورالثقلین ذیل آیه پایانی سوره یس آمده است: فی تفسیر علی بن ابراهیم ثم قال عزوجل: «او لیس الذی خلق‌السموات والارض» الی قوله تعالی: «کن فیکون» قال: خزائنه فی کاف والنون. یا من خزائنه بین‌الکاف والنون. معنی آنکه خزائن بین کاف و نون است یعنی در «کن» حق است که تمام حقایق عوالم وجودی از مقام امر حق به نام «کن» تحقق می‌یابند.

د) در: مروارید، نوعی ماده سخت و سپید و تابان‌که در درون بعضی صدف‌ها شکل می‌گیرد (دهخدا) در یا مروارید وقتی تنها در دهان یک صدف شکل پذیرد درشت‌تر و طبیعتا ارزشمندتر است؛ که از آن به در یتیم یعنی مروارید تنها یاد می‌شود. در ادب فارسی، اشک درشت، باران شفاف، سخن ارزشمند و کمیاب و... به در یا مروارید تشبیه می‌شود.

ه) ثمین: گران. گران‌بها. پرقیمت. بیش‌بها. پربها. بهاور. بهایی. قیمتی. گران قیمت. (دهخدا) در به جهت کمیاب و طبعا ارزشمندیش ثمین و بیش‌بهاست. گرچه ثمین عربی است ولی سابقه طولانی در کاربرد آن در زبان و ادب فارسی دیده می‌شود. (ارجاعات این بخش به نرم‌افزار گنجور است)

بخار دریا بر اورمزد و فروردین همی فروگسلد رشته‌های در ثمین

10.22052/hadith.2025.255170.1475

(عنصری، قصیده ۵۴)

تا هر دو تهنیت را در پیش او بریم صافی‌تر و شریف‌تر از لولو ثمین
(فرخی، قصیده ۱۷۵)

ز بس که کند دو زلف و ز بس که راندم اشک یکی چو در ثمین و یکی چو مشک ختن
(مسعود سعد، قصیده ۲۳۰)

سخن نغز همچو در ثمین درج در نکته‌های سحر مبین
(سنایی، طریق‌التحقیق، بخش ۲۰)

چرب و شیرین و شرابات ثمین دادش و بس جامه ابریشمین
(مثنوی، ۵، ۹۴۹)

در متون نثر هم کاربردش کم نیست ازجمله: اکنون شمتی از محاسن عدل که پادشاهان را ثمین‌ترین حلیتی و نفیس‌ترین موهبتی است یاد کرده شود. (نصرالله منشی، بخش ۴، محاسن عدل). مهابت خاموشی ملک را... زیور ثمین است. (پیشین). یکی از دبیران خلفای بنی‌عباس رضی‌الله‌عنهم به والی مصر نامه‌ای می‌نوشت و خاطرجمع کرده بود و در بحر فکرت غرق شده و سخن می‌پرداخت چون در ثمین و ماء معین (نظامی عروضی، ۱۳۸۰: ۳۸) پانصد غلام از ممالیک خاص نزدیک مجلس بایستادند با قباهای رومی و منطقه‌های زر مرصع به جواهر ثمین. (جرفاذقانی، ۱۳۷۴: ۳۳۳).

آنکه گر خواهد همه خاک زمین سر به سر زر گردد و در ثمین
(مثنوی ۴، ۶۵۵)

بر امید گوهر و در ثمین توبره پر می‌کنند از آن و این
(مثنوی ۵، ۳۳۲)

و) دهان

سوراخی در پایین صورت انسان و حیوان‌که از آن صدا و آواز خارج گشته و غذا و طعام دریافت می‌کند (دهخدا)

10.22052/hadith.2025.255170.1475

هـر دم لـبش بـه خنـده برآیـد مسیح نـو مانـا کـه مریمـی دگـر انـدر دهـان اوسـت
(خاقانی، غزل ۶۰)

در بـــزم ببـــین کـــه چـــون عطـــارد دارد ســـــخن و دهـــــان نـــــدارد
(سنایی، قصیده ۳۶)

در دهـــان هـــر زبان‌کـــه گـــردان‌ســـت از ثنـــای تـــو انـــدرو جـــان‌ســـت
(حدیقه، ۳۹)

در دهـــان هـــر زبان‌کـــه گویـــا شـــد از ثنایـــت چـــو مشـــک بویـــا شـــد
(حدیقه، ۱۵۱)

ز) یاسین:

سوره ۳۶: یس، یاسین نام سوره‌ای از قرآن است و آل‌یاسین اهل قرآن و مؤمنان به آنند. یاسین نام حضرت محمد ﷺ و آل، خاندان اویند.(طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵، ۸۲) از ابن‌عباس نقل‌شده که ما آل محمد، آل یاسینیم. (سیوطی، ۱۴۰۴: ج ۵، ۲۸۶) البته آل محمد در گفته ابن‌عباس در معنی اعم به‌کاررفته است؛ نیز از حضرت علی ﷺ نقل شده که در آیه «سلام علی آل‌یاسین» (۳۷/ ۳۰) یاسین محمد ﷺ و ما آل یاسینیم. (حسکانی، ۱۴۱۱، ج۲، ۱۰۹-۱۱۲؛ نیز طباطبایی، ۱۹۷۳: ج۱۵۹،۱۷)

سوره یس که به قلب قرآن معروف شده، سی و ششمین سوره قرآن و مکی و دارای ۸۳ آیه است. نام‌های دیگر سوره یس، عزیزه؛ معمه (شامل شونده)، مدافعه قاضیه (دفع‌کننده برآورده) است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: برای هر چیزی قلبی است و قلب قرآن سوره یس است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵، ۱۹۵) روایت شده که: پیامبر فرمود: «سوره یس در تورات «المعمه» خوانده می‌شود». پرسیدند: المعمه چیست؟ فرمود: خیر دنیا و آخرت هم‌نشینش را فرامی‌گیرد و غم و سختی را از او برطرف می‌کند و ترس و وحشت آخرت را از او برمی‌دارد و دفاع‌کننده و برآورنده نامیده می‌شود. (برازش، ۱۳۹۴: ج ۱۲، ۴۸۲) قال الصادق: یس اسم رسول الله و الدلیل علیه قوله إنک لمن المرسلین علی صراط مستقیم. (همان: ۴۸۶) (چهری ۱۳۹۴: ۱۳۵).

10.22052/hadith.2025.255170.1475

ح) کاربرد یاسین در شعر سنایی

نی ز قصد حاسدانت در بدایت شهر تو بر تو چونان بود چون بر آل یاسین کربلا (سنایی، دیوان، قصیده ۲)

بندگی کن آل یاسین را به جان تا روز حشر همچو بی‌دینان نباید روی اصفر داشتن (سنایی، دیوان، قصیده ۱۴۳)

کانگهی کو بیان یاسین کرد جبرییلش ز سدره تحسین کرد (حدیقه: ۷۷۲)

کرده یاسین عاقبت حاصل امر قل لن یصیبنا بر دل (حدیقه: ۲۲۹)

آل یاسین شرف بدو دیده ایزد او را به علم بگزیده

شرف شرع و قاضی دین او صدف در آل یاسین او (حدیقه: ۲۹۵)

۲-۱-۲- نقد شروح بیت

تعلیقات حدیقه‌الحقیقه، مدرس رضوی؛ منتخب حدیقه‌الحقیقه، مدرس رضوی؛ گزینش حدیقه سنایی، سیدمحمد راستگو؛ گزیده حدیقه‌الحقیقه، منوچهر دانش‌پژوه؛ گزیده اشعار حدیقه، احمد رنجبر؛ در باغ روشنایی، احمد مهدوی دامغانی؛ آب آتش‌فروز، رضا اشرف-زاده؛ شرح مشکلات حدیقه سنایی، اسحاق طغیانی. یا این بیت را ندارند یا در شرح آن چیزی ننوشته‌اند.

اول) در کتاب فخری‌نامه بیت به‌صورت زیر ضبط‌شده و اختلاف نسخ مورداستفاده مصحح در پاورقی همان صفحه ذکرشده است.

کرده از کاف و نون به در ثمین زنده را یک دهان پر از یاسین

b: زنده را یک دهان پر از یاسین B: ساخته چهار خصم بر یک یاسین. K: در حاشیه: زنده را یک جهان پر از یاسین: دیده را یک دهان پر از یاسین v. (حسینی، ۱۳۸۲: ۵)

کرده از کاف و نون به در ثمین دیده را یک دهان پر از یاسین (سنایی، ۱۳۷۷: ۳۰)

10.22052/hadith.2025.255170.1475

دوم) در کتاب فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی‌های سنایی که دربردارنده برخی از مفردات و تعابیر سنایی است، (صفاری، ۱۳۸۷: ۶۳۶) چنین آمده است:

«کن: صیغه امر است به معنی شو (باش) مشتق باشد از کان، یکون، کونا و اشارت باشد به امر حق تعالی در روز ازل در باب پیدا شدن موجودات (غیاث)

فعل و ذاتش برون ز آلت و سوست　　بس که هویتش بر از کن و هوست
(حدیقه، ۵۴)

آن اویند در مکان و زمان　　از کن امر تا دریچه کان
(حدیقه: ۱۷۳)

کن و کان، کنایه از عالم موجودات:

غیب دان در مشیمه کن و کان　　نیست جز خالق مکین و مکان
(حدیقه: ۲۰۹)

کن فیکون: کنایه از عالم موجودات (آنندراج)

نیست در امر تو به کن فیکون　　زهره کس را که این چه یا آن چون
(حدیقه: ۱۵۲)

عقل در کارگاه کن فیکون　　از پی جلوه قرار و سکون
(حدیقه: ۳۷۴)

همچنین: یاسین: نام سوره سی و ششم از قرآن مجید که در ابتدای آن ثنای رسول‌الله ﷺ مذکور است و نزد بعضی یاسین یکی از اسمای آن حضرت ﷺ است. نیز نوشته‌اند که یا حرف ندا و سین کنایه از سید است. (دهخدا)

کرده با (از) کاف و نون به در ثمین　　دیده را یک دهان پر از یاسین (حدیقه: ۵۵)

کرده یاسین عاقبت حاصل امر قل لن یصیبنا بر دل (حدیقه: ۲۲۹)

پایان «نقل صفاری، ۱۳۷۸: ۷۸۲»

سوم) در کتاب شرح دشواری‌های از حدیقه‌الحقیقه سنایی ذیل بیت چنین آمده است:

کاف و نون: منظور از امر کن که مأخوذ از چند آیه قرآن است. در ثمین: مروارید گران‌بها، استعاره از کلام الهی. امر کن با کلام گران‌بهای وی محقق می‌شود و آن نخستین تجلی ذات

10.22052/hadith.2025.255170.1475

الهی در عالم کائنات است که از آن به اراده تعبیر کنند. یاسین: نام سوره سی و ششم از قرآن و ابوالفتوح رازی آن را «ای سید عالم» ترجمه کرده است. دیده را یک دهان: در بیانی شاعرانه و به‌صورت استعاره مکنیه دهان چشم را پر از یاسین ساخته است و در نوع کاربرد، ایهام دارد به اینکه یک دهان، واحد اندازه‌گیری باشد. مفهوم بیت آن است که: حق‌تعالی با قول کن و اراده ازلش دایر بر آفرینش عالم، جهان را خلق کرد، جهانی که هر چه چشم بر آن نظر می‌کند نمونه‌های عالی خلقت هست. هر چه را دیده می‌بیند چون سیدالمرسلین، نمونه کمال آفرینش است. (دری، ۱۳۸۷: ۴۰)

چهارم) کتاب شرح جامع حدیقه بیت را این‌گونه شرح داده است؛ معنای بیت: خداوند با گفتن کن که کلامش چون گوهری گران‌بهاست جهان را خلق کرده و آنچه از این مخلوقات دیده می‌شود شایسته یک دهان پر از یاسین است. آن‌قدر عالی است که باید یکسره یاسین که از نام‌های الهی است، گفت. در: مروارید درشت. کاف و نون: کن به معنای باش که بارها در قرآن آمده است. ثمین: گران‌بها باارزش. یاسین: از اسمای الهی، نام یکی از سوره‌های قرآن. گفته‌اند: یا حرف ندا و سین، مختصر کلمه سید است و خطاب به رسول اکرم می‌باشد. بعضی آن را تصغیر انسان و به معنای یا انسان گفته‌اند.

این کتاب در ادامه آورده است: در نسخه بدل مصراع دوم چنین آمده «زنده را یک دهن پر از یاسین» سنایی در این بیت اشاره به کن و امر الهی دارد که هرگاه اراده کند با امر به «باش» چیزی را می‌آفریند و این کلام گران‌بهای او چون مرواریدی ارزشمند است. چشم‌ها را پر و دهان را تسبیح‌گوی می‌نماید. می‌توان چنین هم‌معنا نمود که: نظام احسن الهی چنان نیکوست که آنچه دیده می‌شود شایستهٔ ستایش است و یک دهان پر از سپاس مناسب با آن است. یا اینکه چشم را به ظرفیت کامل آن‌که پیمانه کامل یک دهان پر از یاسین فرض شود به سپاس و ستایش وامی‌دارد به قول مولانا:

این همه هست و بیا ای امر کن ای منزه از بیا و از سخن

درباره این بیت نوشته‌اند کاف و نون منظور امر کن است که مأخوذ از چند آیه در قرآن کریم ازجمله آیه ۴۷ سوره آل‌عمران است: إذا قضی أمرا فإنما یقول له کن فیکون. چون گوید موجود باش همان دم موجود می‌شود. در ثمین مروارید گران‌بها استعاره از کلام الهی، امر کن با کلام

10.22052/hadith.2025.255170.1475

گران‌بهای وی محقق می‌شود و آن نخستین تجلی ذات الهی در عالم کائنات است که از آن به اراده تعبیر کنند که: «اشاعره و کرامیه و گروهی از معتزله گویند اراده صفتی است زائد بر ذات که مغایر باقدرت است و علم مخصوص فعل است به زمانی دون زمانی... اشاعره این صفت زائد بر ذات را قدیم دانسته‌اند و معتزله و کرامیه آن را حادث شمرده‌اند». رجوع کنید سیر کلام در فرق اسلام ۱۷۲ (پایان نقل افراسیاب پور، ۱۳۸۸: ۵۱۴ و ۵۱۳)

پنجم) کتاب شرح حدیقه سنایی از عبداللطیف عباسی گجراتی، مقدمه، تصحیح و تعلیق: محمدرضا یوسفی و محسن محمدی، عبداللطیف عباسی در حاشیه شرح این بیت (ص: ۵۴) نوشته: دیده را با دهان به‌حسب صورت و شکل، کمال مناسبت است و هر دو پر از یاسین‌اند. دهان به اعتبار دندانه‌های دندان و چشم به اعتبار دندانه‌های مژگان. غایتش به قید در ثمین، معنی ثانی راست نمی‌آید. پس حاصل بیت به مقتضی معنی اول، آن باشد که هرگاه دهان پردندان مشهود، دیده شود دهان دیده که عبارت از دیده باشد به طریق انعکاس و انطباع به در ثمین، دندان پر از یاسین خواهد شد.

یا گوییم: «کرده از لفظ کن به در ثمین» برای دیده یعنی برای تلذذ دیده در مشاهده، یک دهان را پر از یاسین و این خوبی به دهان داده یا از دیده مراد انسان باشد که انسان به‌منزله انسان عین است مر حق را. کما قال المولوی‌المعنوی: «هست آدم دیدهٔ نور قدیم».

ششم) کتاب شرح حدیقه‌الحقیقه، مقدمه، تصحیح محمدجعفر یاحقی و سیدمهدی زرقانی (ص: ۱۰۵) در این کتاب بیت بدین گونه ضبط و شرح شده است:

کرده از کاف و نون به در ثمین　　زنده را یک دهان پر از یاسین

نسخه بدل در پاورقی: b: دهان. T دهن

(کاف و نون) آیه آفرینش که در سوره یاسین (۸۲) آمده است. در ثمین: استعاره از آیات و مخلوقات خداست و درمجموع یعنی: خداوند با امر «کن» و خلق موجودات که به‌مثابه آیات خدا هستند چشم ما را از نشانه‌های صنع پر کرده است. (یاحقی و زرقانی، ۱۳۹۷: ۹۱۷)

۳- نتیجه‌گیری

بیت موردبحث از ابیات بحث‌برانگیز و دشوار حدیقه سنایی است. به همین جهت در گزیده‌ها به بهانه گزینش برخی ابیات و ذوقی بودن انتخاب، نوعا این بیت نیامده است. در شروح نیز

10.22052/hadith.2025.255170.1475

بدون توجه به محورهای هم‌نشینی و جانشینی و نوع تلقی عرفا از آفرینش شارحان به خطا رفته‌اند به‌گونه‌ای که نه‌تنها شرح آنان مشکلی را از بیت باز نمی‌کند بلکه بر اغلاق و پیچیدگی آن می‌افزاید. با توجه به اینکه شروح این بیت هیچ‌کدام دربرگیرنده مفهوم کامل بیت که شامل مفردات و نحو آن باشد نیست درنتیجه معانی محصلی ارائه نمی‌شود. به‌عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود:

با استمداد از شروح مذکور، شرح محصلی از آن ارائه گردد: دیده را یک دهان: در بیانی شاعرانه و به‌صورت استعاره مکنیه دهان چشم را پر از یاسین ساخته است و در نوع کاربرد، ایهام دارد به اینکه یک دهان، واحد اندازه‌گیری باشد. مفهوم بیت آن است که: حق تعالی با قول کن و ارادهٔ ازلی‌اش دایر بر آفرینش عالم، جهان را خلق کرد، جهانی که هر چه چشم بر آن نظر می‌کند نمونه‌های عالی خلقت هست. هر چه را دیده می‌بیند چون سیدالمرسلین، نمونه کمال آفرینش است. (دری)

بیت اشاره به کن و امر الهی دارد که هرگاه اراده کند با امر به «باش» چیزی را می‌آفریند و این کلام گران‌بهای او چون مرواریدی ارزشمند است. چشم‌ها را پر و دهان را تسبیح‌گوی می‌نماید. می‌توان چنین هم‌معنا نمود که: نظام احسن الهی چنان نیکوست که آنچه دیده می‌شود شایستهٔ ستایش است و یک دهان پر از سپاس مناسب با آن است. یا اینکه چشم را به ظرفیت کامل آن‌که پیمانه کامل یک دهان پر از یاسین فرض شود به سپاس و ستایش وامی‌دارد. (افراسیاب پور)

دیده را با دهان به‌حسب صورت و شکل، کمال مناسبت است و هر دو پر از یاسین‌اند. دهان به اعتبار دندانه‌های دندان و چشم به اعتبار دندانه‌های مژگان. غایتش به قید در ثمین، معنی ثانی راست نمی‌آید. پس حاصل بیت به مقتضی معنی اول، آن باشد که هرگاه دهان پردندان مشهود، دیده شود دهان دیده که عبارت از دیده باشد به طریق انعکاس و انطباع به در ثمین، دندان پر از یاسین خواهد شد.

(عباسی) یعنی: خداوند با امر «کن» و خلق موجودات که به‌مثابه آیات خدا هستند چشم ما را از نشانه‌های صنع پر کرده است. (یاحقی و زرقانی)

با توجه به بحث و بررسی انجام‌گرفته معنا و مفهوم بیت به شرح ذیل است:

10.22052/hadith.2025.255170.1475

خداوند با امر به کن که به اعتبار کلام الهی همانند مرواریدی گران‌بهاست جهان آفرینش را آفرید. ولی این خلقت بی‌واسطه نبود بلکه به اعتبار حدیث شریف نبوی: «اول ما خلق‌الله نوری» آفریننده گیتی، نخست نور پیامبر را از کتم عدم به عالم وجود آورد و در مرحله بعد سایر مخلوقات به‌واسطه حقیقت محمدیه ﷺ آفریده شدند. در حقیقت نور محمدی واسطه فیض الهی به عالم خلقت است. به همین جهت سنایی می‌گوید: خداوند با یک کلمه کن که امر به آغاز آفرینش است، چشم جهان را به نور پیامبر یا همان حقیقت محمدی ﷺ باز کرد؛ زیرا تا پیش از آن هیچ مخلوقی وجود نداشت. به تعبیر بهتر نور پیامبر یا همان حقیقت محمدیه واسطه آفرینش جهان شد و چشم خلقت با کلمه کن به این نور گشوده گردید.

پی‌نوشت:

ازآنجاکه حدیقه سنایی تصحیح‌ها و چاپ‌های گوناگون دارد به‌منظور یکسان بودن متن حدیقه در این نوشتار، ارجاعات به شرح عبداللطیف عباسی است.

منابع

قرآن مجید

احمدی، بابک، (۱۳۷۲) **ساختار و تأویل متن**، تهران، نشر مرکز.

افراسیاب‌پور، علی‌اکبر، **(۱۳۸۸) شرح جامع حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه سنایی**، تهران، عرفان.

برازش، علی‌رضا، (۱۳۹۴) **تفسیر اهل‌بیت**، تهران، امیرکبیر.

بشیر، علی‌اصغر، (۱۳۵۶) سیری در ملك سنایی، کابل، بیهقی.

جرفاذقانی، ناصح بن ظفر، **(۱۳۷۴) ترجمه تاریخ یمینی، تصحیح جعفر شعار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.**

چهری، مجید، (۱۳۹۴) **قرائات مختلف از تعبیر «الیاسین»** در آیهٔ ۱۳۰صافات و تفاسیر مبتنی بر هر یک از این خوانش‌ها، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۵۷ سال ۲۱. ص ۱۲۳-۱۵۶

حسکانی، عبیدالله بن احمد، (۱۴۱۱ ق) **شواهدالتنزیل لقواعدالتفضیل**، تهران، وزارت ارشاد اسلامی.

10.22052/hadith.2025.255170.1475

حسینی، مریم، (۱۳۸۲) **فخری نامه سنایی**، تهران، نشر دانشگاهی.
دری، زهرا، (۱۳۸۷) **شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی**، دوم، تهران، زوار.
دهخدا، علی‌اکبر، **لغت‌نامه**، نسخه الکترونیکی.
رضایی، احمد، (۱۳۹۹) **حدیث بطی**، بررسی و نقد بیتی از حدیقه سنایی، جستارهای نوین ادبی. شماره ۲۰۹ ص ۸۵-۹۶
زرقانی، مهدی، (۱۳۸۱) **زلف عالم آرا**، تهران، نشر روزگار.
زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۲) **با کاروان حله**، هفتم، تهران، انتشارات علمی.
سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم، (۱۳۷۷) **حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه**، مقدمه و تصحیح محمد روشن، تهران، نشر نگاه.
----------(۱۳۸۳) تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. ششم، تهران، دانشگاه تهران.
----------(۱۳۹۷)، تصحیح محمدجعفر یاحقی و سیدمهدی زرقانی، تهران، سخن.
----------(۱۳۵۴)، **دیوان سنایی**، به تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران، کتابخانه سنایی.
سیوطی، جلال‌الدین، (۱۴۰۴ ق) **الدرالمنثور**، بیروت، دارالفکر.
شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۲) **تازیانه‌های سلوک**، تهران، نشرآگاه.
----------، (۱۳۷۷) **در اقلیم روشنایی**، دوم، تهران، نشرآگاه.
شیخ صدوق (ابن‌بابویه)، **(۱۳۷۲) معانی‌الاخبار**، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی. تهران، دارالکتب‌الاسلامیه.
صفاری، محمدشفیع، (۱۳۸۷) **فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی‌های سنایی**، قزوین، دانشگاه امام خمینی.
طباطبایی، محمدحسین، (۱۹۷۳ م) **المیزان**، بیروت، الاعلمی للمطبوعات.
طبرسی، فضل بن‌حسن، **(۱۳۷۲) مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن**، سوم، تهران، ناصرخسرو.
طغیانی، اسحاق، **(۱۳۸۲) شرح مشکلات حدیقه سنایی**، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
عباسی، عبداللطیف، (۱۳۸۷) **لطایف‌الحدایق**، مقدمه، تصحیح و تعلیق محمدرضا یوسفی و محسن محمدی، قم، آیین احمد.

10.22052/hadith.2025.255170.1475

علایی، علاءالدین احمد بهادر، (۱۳۸۹) **طریقه بر حدیقه**، شرح کامل باب اول حدیقه سنایی، به کوشش محمدرضا یوسفی، قم، دانشگاه قم.

مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۴۴) **تعلیقات حدیقه‌الحقیقه**، تهران، انتشارات علمی.

نظامی، احمد بن عمر، (۱۳۸۰) **چهارمقاله**، تصحیح محمد قزوینی، به کوشش محمد معین، تهران، امیرکبیر.

منابع الکترونیکی: http// alame hasanzade.blogfa.com تاریخ مراجعه ۱۵/ ۱۰/ ۱۴۰۱ ساعت ۲۲:۳۰

References

The Holy Qur'an.

Abbasi, A. L. (1387 AH). Laṭāʾif al-Ḥadāʾiq, introduction, critical edition, and annotations by M.-R. Yousefi and M. Mohammadi. Qom: Ayin-e Ahmad. [In Persian]

Afrasiabpour, A.-A. (2009). A Comprehensive Commentary on Sanā'ī's Ḥadīqat al-Ḥaqīqa wa Sharīʿat al-Ṭarīqa. Tehran: Erfan. [In Persian]

Ahmadi, B. (1993). The Structure and Interpretation of the Text. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]

Ala'i, A. al-D. A. B. (2010). Ṭarīqa bar Ḥadīqa: A Complete Commentary on the First Chapter of Sanā'ī's Ḥadīqa, prepared by M.-R. Yousefi. Qom: University of Qom. [In Persian]

Bashir, A.-A. (1977). A Journey through the Realm of Sanā'ī. Kabul: Beyhaqi. [In Persian]

Berazesh, A. (2015). Tafsir Ahl al-Bayt. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Chehri, M. (2015). "Various Readings of the Expression 'Āl Yāsīn' in Verse 130 of Sūrah al-Ṣāffāt and the Exegeses Based on Each of These Readings." Historical Studies of the Qur'an and Hadith, no. 57, vol. 21, pp. 123–156. [In Persian]

Dehkhoda, A.-A.(2002) Dehkhoda Dictionary, electronic edition. [In Persian]

Dorri, Z. (2010). A Commentary on Difficult Passages of Sanā'ī's Ḥadīqat al-Ḥaqīqa. 2nd ed. Tehran: Zavvar. [In Persian]

Haskāni, ʿU. A. ibn A. (1989). Shawāhid al-Tanzīl li-Qawāʿid al-Tafḍīl. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance.

Hosseini, M. (2003). Fakhri-Nāma-yi Sanā'ī. Tehran: Academic Publishing. [In Persian]

Jorfādhqāni, N. ibn Z. (1995). Translation of the Yamini History, edited by J. Shoʿar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]

Modarres Razavi, M.-T. (1965). Annotations on Ḥadīqat al-Ḥaqīqa. Tehran: Scientific Publications. [In Persian]

10.22052/hadith.2025.255170.1475

Nizami, A. ibn U. (2001). Chahār Maqāla, edited by M. Qazvini, prepared by M. Moʿin. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
Rezaei, A. (2020). “The Hadith of the Beginning: An Examination and Critique of a line of poetry from Sanā’ī’s Ḥadīqa.” Modern Literary Essays, no. 209, pp. 85–96. [In Persian]
Saffari, M.-S. (2008). A Dictionary of the Words and Expressions in Sanā’ī’s Mathnawis. Qazvin: Imam Khomeini University. [In Persian]
Sanā’ī, A.-M. M. ibn A. (1975). The Divan of Sanā’ī, edited by M.-T. Modarres Razavi. Tehran: Sanā’ī Library. [In Persian]
Sanā’ī, A.-M. M. ibn A. (1997). Ḥadīqat al-Ḥaqīqa wa Sharīʿat al-Ṭarīqa, introduction and critical edition by M. Roshan. Tehran: Negah. [In Persian]
Sanā’ī, A.-M. M. ibn A. (2004). Ḥadīqat al-Ḥaqīqa wa Sharīʿat al-Ṭarīqa,Edited by M.-T. Modarres Razavi. 6th ed. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
Sanā’ī, A.-M. M. ibn A. (2018). Ḥadīqat al-Ḥaqīqa wa Sharīʿat al-Ṭarīqa, Edited by M.-J. Yahaghi and S. M. Zarqani. Tehran: Sokhan. [In Persian]
Shafiʿi Kadkani, M.-R. (1998). The Whips of Spiritual Wayfaring. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
Shafiʿi Kadkani, M.-R. (1993). In the Realm of Illumination. 2nd ed. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
Shaykh al-Saduq (Ibn Babawayh) (1993). Maʿānī al-Akhbār, translated by A.-A. Mohammadi Shahroudi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
Suyuti, J. al-D. (2025). Al-Durr al-Manthūr. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
Tabarsi, F. ibn H. (1993). Majmaʿ al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān. 3rd ed. Tehran: Naser Khosrow. [In Arabic]
Tabataba’i, M.-H. (1973). Al-Mīzān. Beirut: Al-Aʿlami Publications. [In Arabic]
Tughiyani, I. (2003). A Commentary on the Difficulties of Sanā’ī’s Ḥadīqa. Isfahan: University of Isfahan. [In Persian]
Zarqani, M. (2002). The World-Adorning Tress. Tehran: Nashr-e Roozgar. [In Persian]
Zarrinkub, A. al-H. (1993). With the Caravan of Hulla. 7th ed. Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
Electronic source: alamehasanzade.blogfa.com. Accessed 2026/1/5 at 22:30. [In Persian]